

Voorwoord

In 2006 viert onze Orde het achtste eeuwfeest van de *Regel*. De brief met de karmelitaanse leefwijze werd geschreven door patriarch Albertus van Jeruzalem, waarschijnlijk tussen 1206 en 1214. Toen de eremietengemeenschap van de Karmel zich in de eerste helft van de dertiende eeuw over het Heilig Land en de zuidelijke kuststreken van Italië, Frankrijk en Engeland verspreidde, onderging zij de invloed van de broederorden die eveneens in het begin van de dertiende eeuw waren ontstaan. De uitstraling en snelle verbreiding van de minderbroeders (franciscanen) en de predikbroeders (dominicanen) had tot gevolg dat de jonge Karmelorde zich ging voegen naar het model van deze nieuwe kloosterorden. Voor de oorspronkelijke Karmelregel betekende dit enkele aanpassingen en toevoegingen, die door paus Innocentius IV in 1247 bekrachtigd werden. Zo ontstond de tekst, die in de meest recente Nederlandse vertaling van Kees Waaijman te vinden is in: *Ratio Institutionis Vitae Carmelitanae. Karmelitaanse vorming. Een weg van omvorming* (Almelo 2002) 191-203.

In de zomer van 2005 vond in Lisieux een internationaal congres over de Karmelregel plaats. Kees Waaijman heeft het onderwerp van zijn voordracht behandeld in het Titus Brandsma Memorial te Nijmegen op 10 september. Hiermee startte de najaarsreeks van de *Cursus Carmelitana. Karmelitaanse gestalten van geestelijk leven*, die jaarlijks door een werkgroep van Regio Zuid voor de gehele *Familia Carmelitana* binnen de Nederlandse Karmelprovincie georganiseerd wordt. In het kader hiervan viel de aandacht op een studie die door Kees Waaijman in 1993 is gepubliceerd onder de titel 'The silence of Carmel', in: *Carmelus. Commentarii ab Instituto Carmelitano editi*, 40 (1993) 11-42.

Dit Engelstalige artikel was tot nog toe niet in het Nederlands verschenen. Wij zijn Kees Waaijman dankbaar voor de welwillendheid waarmee hij zijn oorspronkelijk Nederlandse tekst ter beschikking heeft gesteld van de *Werkgroep Cursus Carmelitana* voor publicatie in de *Reeks Karmelitaanse Vorming*. De simpele formule van deze reeks van 'veredeld kopieerwerk' blijkt immers uitstekend geschikt om in de beperkte kring van de *Familia Carmelitana* karmelitaanse teksten uit heden en verleden te vermenigvuldigen en met elkaar te delen.

De voorbereiding van de Nederlandse tekst vereiste de nodige aanpassing, van de Regelcitaten en -referenties en vooral van de voetnoten. Deze verwijzen uiteraard alleen naar literatuur van vóór 1993. Erna verscheen K. Waaijman, *De mystieke ruimte van de Karmel. Een uitleg van de Karmelregel* (Gent; Kampen 1995). Sinds 2004 beschikken wij over de tweede, herziene druk. Voor recente publicaties over de Karmelregel verwijzen wij bovendien naar de literatuurlijst in: R. van Dijk en G. van der Loop, *Karmelregel. Een cursusboek in twaalf modules voor gemeenschappelijk en persoonlijk gebruik* (Gent 2004) 15-16.

Rudolf van Dijk O.Carm.

Nijmegen, 13 november 2005.

REGEL VAN DE KARMEL

paragraaf 21

De apostel nu beveelt stilte aan,
wanneer hij voorschrijft, dat daarin gewerkt moet worden;
en zoals de profeet getuigt:
'Aankweek van gerechtigheid is stilte';
en verder:
'In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn'.
Daarom bepalen wij, dat jullie na het bidden van completen
de stilte onderhouden
tot de prime van de volgende dag gezegd is.
De andere tijd echter,
al hoeft dan de stilte niet zozeer in acht genomen te worden,
hoede men zich toch des te nauwlettender voor veelpraterij.
Immers, zoals geschreven staat en de ervaring niet minder leert:
'In veelpraterij zal de schending niet ontbreken',
en: 'Wie onbezonnen spreekt, wacht verderf';
eveneens: 'Wie veel woorden gebruikt, schendt zijn ziel';
en de Heer in het evangelie:
'Van ieder leeg woord dat de mensen gesproken zullen hebben,
daarvan zullen zij rekenschap afleggen
op de dag van het oordeel'.
Laat dus ieder een weegschaal maken voor zijn woorden
en strakke teugels voor zijn mond,
opdat hij niet onverhoeds wankelt
en valt in het praten en zijn val ten dode ongeneeslijk is,
met de profeet 'zijn wegen bewakend,
opdat hij niet misdoet met zijn tong',
en zich beijvert de stilte,
waarin de aankweek van gerechtigheid bestaat,
nauwlettend en behoedzaam in acht te nemen.

DE KARMELSTILTE

Was er niet genoeg stilte in het Karmelgebergte, dat de karmelieten daar hun stilte wilden beoefenen? Het Karmelgebergte met zijn zachte bries en zijn rustgevende uitzicht op de zee moet een oase van rust geweest zijn. De komst van de karmelieten zal deze rust eerder hebben verstoord! Stilte brengen in een moderne grootstad heeft misschien zin: je spaart rust uit in een overmaat aan lawaai. Dat kun je ervaren, wanneer je midden in een drukke winkelstraat een kerkruimte binnen stapt: de rust komt je tegemoet. Maar stilte brengen in een weids gebergte, is dat geen water naar de zee dragen?

Welke stilte wilden de karmelieten eigenlijk vestigen op de Karmel? ‘De apostel nu beveelt stilte aan, wanneer hij voorschrijft, dat daarin gewerkt moet worden’, zo begint de paragraaf over de stilte. Welke stilte beveelt de apostel Paulus hier aan? Er zijn immers zoveel vormen van stilte: de stille verzonkenheid van een boeddhistische monnik, de stille ingetogenheid van een ambachtsman, de stille lichtheid van de ontwakende ochtend, de voldragen stilte van de vallende avond, de stille schrik bij het denken aan de dood, de stille vervulling na gedane arbeid, de stilte van het graf en de stilte voor de storm. Welke stilte beveelt Paulus ons aan? Welke stilte wil de Karmelregel instellen?

Zeker is, dat de stilte die de Regel ons, op aanraden van Paulus, voorhoudt, geworteld is in de bijbelse stilte. Dat blijkt duidelijk uit de vele schriftpassages waarnaar de Regel verwijst: citaten uit Jesaja (30:15; 32:17), Spreuken (10:19; 13:3), Psalmen (39:2), Jezus Sirach (20:8; 28:25-26) en Matteus (12:36). De Regel wortelt in de bijbelse stilte, die, zo zullen we zien, nader gekarakteriseerd kan worden als Eliaanse stilte (paragraaf 1).

Deze Eliaanse stilte moet worden ingesteld. Ze is geen natuurgegeven. Ze groeit niet aan bomen, valt niet uit de hemel en komt niet als een zachte bries aangewaaid. Op het ritme van dag en nacht – met hun specifieke mogelijkheden – worden de fundamentele aspecten van de bijbelse stilte gevestigd, in architectuur gebracht: de instelling van de stilte (paragraaf 2).

Wie deze stilte binnengaat, zich toevertrouwt aan het basisritme van nacht- en dagstilte, komt gaandeweg in contact met de gronddynamiek van de Karmelstilte. Hij ontdekt de weg van de stilte. Deze stilte heeft niet slechts in het verleden mensen gevormd. Ze is ook een uitdaging voor ons die nu leven. Is de Karmelstilte in staat diepgaande ervaringen van nu te scholen in profetisch-mystiek perspectief (paragraaf 3)?

1. DE ELIAANSE STILTE

De Eliaanse stilte heeft een eigen signatuur. Deze vloeit voort uit haar profetische opstelling. Kenmerkend voor de profeet Elia was, dat hij de negatieve kanten van Israël onder ogen durfde zien. Dit moet niet zo worden verstaan alsof Elia een negatieve levensinstelling had, een zwartkijker was. Integendeel, het ging hem om echt leven voor Israël. Daarvoor is het echter levensnoodzakelijk doodlopende wegen onverbiddeijk bloot te leggen. Dat deed hij. Hij wees Israël op de dodelijke afloop die zich in zijn gedrag aftekende. Hij confronteerde het met zijn dood. Hij stond hierin niet alleen. Ook Amos, Hosea, Jesaja en Jeremia schouwden dezelfde dodelijke afloop in Israëls levenswandel (zie Am 8:2; Hos 1:9; Js 6:11; Jr 1:14). Zij vormden een (marginale) profetische traditie tegenover de meerderheid van de profeten die

enkel ‘voldoening’ (*sjaloom*) schouwden in Israël, de happy-end-profeten. In de ballingschap echter – de dood van Israël – zal het volk zich de Eliaanse profetieën herinneren.¹ Men herinnert zich dat Elia de Onuitsprekelijke hoorde in een ‘tot stilte beukende Stem’ (1 K 19:12). Deze ‘stilte’, die Elia hoorde, moet goed worden verstaan. Het is de doodstilte, die hij hoorde in het gedrag van Israël. Elia sluit zijn oren niet. Hij laat zich tot stilte beuken door dit doodsvision. Hij verstilt. Hij hóórt (1 K 19:13).² Het gaat hier om een diepgaand proces van verstilling, dat aan de Eliaanse stilte zijn eigen signatuur geeft.

Overigens is deze verstilling niet het einde. In de verstilling smeult het smartelijk verlangen naar leven, dat ons – bevrijd van zijn driftmatigheid – brengt tot het stille besef dat alles absoluut genade is. Misschien is dit stille besef wel die ‘stille bries’ die de Griekse Septuagintvertaling hoorde in de Hebreeuwse tekst. Maar dat is dan het mystieke eindpunt van de Eliaanse stilte, die een weg is: beginnend bij de dood-stilte waarbij wij verstillen, maar waarin tevens de stille verwachting gloeit, die ons gevoelig maakt voor Zijn Stille Aanwezigheid.

Deze weg van de profetisch-mystieke stilte is een dominant geworden in de bijbelse stilte. Met name de school van Jesaja heeft deze Eliaanse stilte gecultiveerd. Door de ballingschap heen kon zij daardoor uitrijpen tot de ‘stille hoop’ van de ‘stillen in den lande’. Deze profetisch-mystieke lijn heeft die van de volksvroomheid in zich opgenomen. Daar functioneerde de stilte als een manier van crisisverwerking. Lijden en dood schokken een mens tot in zijn wezen. Hij wordt er stil van. Stilte is de weg waarlangs mensen de dood in het leven verwerken.³

Tenslotte waren er de wijsheids-tradities, waarin de stilte functioneerde als zwijgzaam gedrag dat tot wijsheid brengt. Ingetogenheid kweekt eerbied voor jezelf en de ander. In de Eliaanse stilte vloeien genoemde tradities samen. Zij ontvangen van de Eliaanse traditie hun profetische impuls. De Eliaanse traditie op haar beurt ontvangt van hen de mystieke wijsheid die Zijn stille Aanwezigheid smaakt. Wij willen nu de Eliaanse stilte beschrijven als een profetisch-mystieke weg. Deze geeft aan de bijbelse stilte haar eigen signatuur, die zich onderscheidt van de naturalistische stilte – een sfeer van geluidloze rust – én de psychische stilte – een gevoel van rust en voldaanheid. Het eigene van de Eliaanse stilte zit in het ferment van de dood-stilte, begin en beginsel van een diepgaande omvorming die ons brengt bij de stilte van Zijn Aanwezigheid.

1.1. De stilte van de dood

Stilte is de dood: het onbewogen duister waar de doden wonen (1 S 2:9). Zij ‘dalen in de stilte’ (Ps 115:17). Iemand doden is: iemand stil-maken (Hos 4:5-6; 10:15; Sef 1:11; Jr 6:2; 48:2 enz.). De dood-stilte heeft vele gezichten. Het kan zijn de dood-stilte van een stad of een volk. Een verwoeste stad ligt er dood en verlaten bij (vgl. Jr 49:26). Elia zag in het levenloze Israël van zijn dagen de ‘stilte’ van de dood: oorlog, revolutie en godsgericht (1 K 19:12 en 15-17). Ook de eigen dood kan in zijn levenloze ‘stilte’ plotseling opdoemen. Zo verstilt een wijs mens bij de gedachte dat hij zichzelf zou verwoesten door onrechtvaardig te leven: het perspectief van de dood (Ps 39:2) doet hem verstommen in stilte (Ps 39:3-4). In die lijn moet het vijfvoudig doodsperspectief worden verstaan dat de Regel oproept: veel gepraat bergt vergrijp in zich, vergrijp aan zichzelf en de ander (Spr 10:19); wie onbezonnen spreekt, ondermijnt zichzelf (Spr 13:3); een veelprater vervreemdt van zichzelf en de ander (Sir 20:8);

¹ Zie K. Waaijman, *De profeet Elia*, Nijmegen 1985, 17-19.

² *Ibid.*, 64-69.

³ K. Waaijman, *Het leed doorleven*, Hilversum 1989, 33-42.

leeghoofden doemen zichzelf (Mt 12:36); zij gaan aan hun eigen praterij tere gronde, ‘ten dode ongeneeslijk’ (Sir 28:29-30).

Deze opsomming, die in een climax naar de dood toe werkt, roept de stilte van de dood op: de doem die ik over mijzelf afroep, de desolate zelfafbraak die ik door veel praten aan mijzelf voltrek. Het is een zeer gedurfde stap geweest in de Eliaanse traditie deze stilte van de dodelijke afloop in verband te brengen met Gods verschijning (1 K 19:11-12). Vóórdat de Koning aan zijn knecht verschijnt, komen eerst de herauten Ademtocht, Aardbeving, Vuur Zijn komst aankondigen. Deze traditionele aankondigers worden echter niet gevolgd door Zijn verschijning. De Koning ‘gaat pas voorbij’ nadat een nieuwe heraut, de ‘Stem tot stilte beukend’ gesproken heeft. Dat is de Stem die de dood van Israël aankondigt. Het profetisch doodsgeslacht, dat met stomheid slaat, kondigt de ‘voorbijgang’ van de Koning aan. Dit Eliaanse doodsvisionen zal in de ballingschap met name door de school van Jesaja worden overgenomen. De Eliaanse intuïtie – de stilte van de dood heeft te maken met de ‘Voorbijgang des Heren’ – zal in alle bijbelse teksten waarin de ‘stilte van de dood’ speelt, doorklinken.

1.2. Verstillen

De stilte van de dood komt nooit ‘los’ voor. Het is een stilte die onlosmakelijk verbonden is met de verstilling die zij wekt in de mens die ermee geconfronteerd wordt. Wie geraakt wordt door de stilte van de dood in zijn vele gedaanten – oorlog, ziekte, verval, godsgericht, doem – staat sprakeloos, is met stomheid geslagen.⁴ Volken verstillen, als ze de ondergang van Tyrus aanschouwen (Ez 25:15-18). Iemand die door een dodelijke ziekte wordt getroffen is ‘onthutst’ (Ps 31:23) en met stomheid geslagen (Ps 31:18). Wanneer het machtige Egypte verslagen moet toezien dat Israël wegtrekt, ‘verstillen’ de volken (Ex 15:16; vgl. Lv 10:3; Hos 4:5; Am 5:13). De dood in zijn vele gestalten ‘verstilt’ (Js 6:5; 38:10), hij is een stil-beukende stem (1 K 19:12).

Deze ‘verstilling’ is in eerste instantie een volkomen natuurlijke reactie van ons organisme. Het gaat vanzelf – zoals wanneer je kippenvel krijgt. We verstijven van schrik. We staan als aan de grond genageld. Men kan deze spontane reactie echter ook volhouden. Dat gebeurt in het stilte-ritueel. Het stilte-ritueel is een manier om de stilte van de dood in zijn vele gedaanten te ‘verwerken’. Wanneer de vrienden van Job zien hoe zijn leven reeds door de dood is getekend, verstillen zij van schrik: ‘Zij scheurden hun kleren, schoren zich kaal en zetten zich neer naast Job. Zij verstilden zeven dagen en zeven nachten’ (Job 2:13). ‘Kleren scheuren’, ‘zich kaal scheren’ zijn rituelen die deel uitmaken van de zogenaamde verminderingsgebruiken: roerloos languit op de grond gaan liggen (Ps 6:3-4), gebogen voortstompelen (Ps 38:18), zich kleden in een haren zak (Ps 30:12; 35:13), vasten en waken (Ps 35:13; 69:11).⁵ Ook ‘verstillen’ was zo’n ritueel: geheel stil, sprakeloos, bewegingloos worden om zo de doodscrisis te doorleven en maximaal ontvankelijk te zijn voor Zijn helende kracht.

Deze stilte is geen lege stilte. Er gebeurt veel in. Dat kunnen we zien in psalm 39, die straks door de Regel zal worden geciteerd. De psalm opent met een zelfbeslissing: de psalmist wil ingetogen zijn in zijn spreken en handelen, waarbij hij het dodelijk perspectief van de doemende als een stil-makende impuls voor ogen houdt (vers 2). De psalmist trekt zich daartoe terug in de oven van de stilte, waarin hij alle verhardingen, verbeeldingen, fixaties laat onsmelten (vers 3-4b). Deze ontvorming brengt hem vervolgens in contact met de nietige

⁴ A. Baumann, ‘damah/dmm/dwm’, in: *TWAT*, II, 277-283.

⁵ Vooral in ziektepsalmen komen we deze gebruiken vaak tegen. Zie: K. Waaijman, *Psalmen bij ziekte en genezing*, Kampen 1981.

sterfelijkheid die hij is (vers 4c-7). De inwendige stilte – opgeroepen door de afschuwelijke doodsstilte van de doemende – is derhalve een ruimte van ingetogenheid, ontbeelding, zelfconfrontatie en nietigheidservaring. De stilte is een ruimte waarin het doemen grondig wordt geweerd en bewaring (gerechtigheid) grondig wordt ingeoeffend: stille ingehoudenheid. Dit strookt met de Regel, voorzover daarin de dagstilte wordt opgevat als een ruimte waarin men leert ‘zich te hoeden’ voor onbezonnen veelpraterij, een ruimte ook van waaruit men ‘afgewogen’ en ‘beteugeld’ spreekt. Dit is de stilte waar Jesaja over spreekt: ‘Aankweek van gerechtigheid is stilte’ (Js 32:17). Jesaja heeft daarbij een gemeenschap op het oog waarin men veilig is bij elkaar, fijngevoelig met elkaar omgaat, de zaken eerlijk bij de naam noemt en elkaar helpt (Js 32:2-8). Dit is een sfeer waarin Wezer levend is en ieder tot zijn recht komt (Js 32:15-16), een sfeer van stille ingetogenheid waarin gerechtigheid tot uitbloei komt (Js 32:9-14). Stilte is aankweek van gerechtigheid (Js 32:17).

1.3. Stille verwachting

In de oven van de stilte worden mijn fixaties weggesmolten. Dit vloeibaar worden confronteert mij met mijn vergankelijkheid. De oven van stilte leidt mij naar de plek waar ik de maat schouw van mijn dagen, waar ik doordrongen raak van mijn nietigheid, waar ik mijzelf ontwaar als een schaduw die voorbijglijdt (Ps 39:5-7). Uiterlijk noch innerlijk ben ik in staat vastheid te geven aan mijzelf. Vluchtig als lucht is mijn bestaan. De enige die mij hechtheid kan schenken is Wezer. Buiten hem is ‘mijn wereld nergens’ (Ps 39:6). Daarom wendt de in stilte ervaren vergankelijkheid die ik ben, zich vanbinnen uit tot de Bron van mijn leven: ‘Geen enkel houvast heb ik nog buiten Jou. Op Jou alleen ben ik gespannen’ (Ps 39:8-9). Aldus wordt de oven van stilte innerlijk omgevormd tot de stille gloed van de verwachting, stil uitzien en hopen. Ik kan nog enkel ‘in stilte op Hem gespannen staan die mijn bevrijding wil’ (Kl 3:26). Stille verwachting vormt de binnenkant van het volgehouden stilteritueel. Deze verwachting is de beweging van ons nietige wezen zelf: stil verlangen, enkel gericht zijn op Zijn uitnodigende kracht ‘Wees er!’ Mijn stilte verstaat van binnen uit de aansporing van psalm 37: ‘Verstil om Wezer’ (Ps 37:7). Laat je door niets en niemand in de war brengen. Laat geen succes je vastheid zijn. Erger je aan geen kwaad. Hecht je nergens aan. ‘Verstil om Wezer’. Laat niets en niemand je imponeren. Zeg het van binnen uit na: ‘Enkel om de Machtige verstilt mijn ziel, Hij is mijn bevrijding’ (Ps 62:2). En zelfs deze belijdenis is nog te veel vastheid, want ze suggereert dat we toch nog altijd vastheid vinden in een uitspraak. Nee, alleen biddend kunnen we de stille verwachting voltrekken. Ze wordt voltrokken in de telkens herhaalde zelfaansporing: ‘Enkel om de Machtige verstilt, mijn ziel, ja op Hem ben ik gespannen’ (Ps 62:6).

Nog dieper echter wil de oven van stilte ons omvormen. Want weliswaar werden reeds de fixaties weggesmolten en ontbeeld, teruggebracht tot hun ware wezen: een schaduw die voorbijglijdt. En weliswaar werd reeds vanbinnen uit de beweging geboren van mij toevertrouwen aan Wezer, een beweging van overgave, alles verwachten van Hem. Maar toch was het nog steeds mijn verwachting, mijn stille verwachting. Projecteer ik hiermee niet mijn levensnood op Hem? Klamp ik mij niet vast aan mijn gemis, dat ik buiten mij op Hem projecteer? Is Hij de hechtheid die ik verlang? Durf ik toe te laten tot in mijn hart, dat Wezer wel eens heel anders zou kunnen zijn dan ik ‘stil verwacht’? Zou Hij die mij nietig schiep, niet zelf ook ‘nietig’ zijn? Crisis, ziekte, vergankelijkheid, dood – ze zijn mede het werk van Zijn handen! Durf ik op zo iemand nog vertrouwen? Bij deze vragen wordt mijn stil verlangen stil. In deze stilte wil psalm 39 mij laten indalen (Ps 39:10-12): de dood-stilte van mijn verwachting, al is het de verwachting van mijn leven zelf. Hier valt de dynamiek van

mijn vitale gemis voor een ogenblik stil: 'Ik verstomde, opende mijn mond niet, ja Jij hebt het gemaakt!' (Ps 39:10).

Hier treft de oven van stilte de angst van mijn verwachten, de eigengereidheid van mijn levenshoop. Mijn vitale ik wordt geraakt en raakt ontworteld. Deze stilte is dodelijk én bevrijdend. Ze bevrijdt me van de angst van de dood. Het centrum van mijn verwachten verschuift: alles verwachten van Hem, verstillen om Hem. Van Hem uit verwachten, van Hem uit hopen, van Hem uit wezen. Dit is het 'stille hopen' waarop Jesaja doelt, wanneer hij Jeruzalem 'stille hoop' aanraadt (Js 30:15). Tegenover de korte-termijn-denkers en de kortademige plannenmakers van Jeruzalem (Js 30:1), die in hun angst wegvlugten in illusies (Js 30:3-7; 12-14), stelt hij de lange adem (Js 30:2; 8-11) van de niet-manipuleerbare toekomst van Wezer, die zich in 'stil verwachten' als kracht doet gevoelen (Js 30:15). In deze profetische traditie staat het 'stille wachten' dat Paulus de gemeente van Tessalonika aanbeveelt: 'in stilte werkend je brood eten' (2 Tes 3:12). Korte-termijn-denkers en onruststokers wil hij omvormen tot mensen die hun angstige eigengereidheid omwentelen naar Hem, die in Jezus komt – Zijn komst dus, niet onze angstige leegte.

Deze omvorming van driftmatig verlangen tot stil verwachten wordt prachtig in beeld gebracht door psalm 131: het kind dat ontwend wordt van de moederborst. In de eerste strofe van deze psalm (vers 1) verklaart de psalmist tegenover Wezer zich niet te hebben laten meeslepen door zijn hartstocht: hij tilde zich niet boven zichzelf uit in grootheidswaan en hoogmoed, maar ook liet hij zich niet boven zichzelf uitillen, door op te gaan in hogere sferen of uitzonderlijke toestanden. Nee, hij heeft 'zijn ziel', dat wil zeggen zijn hartstocht, in overeenstemming gebracht met de werkelijkheid. Hij 'verstilde zijn ziel' vanuit de realiteit van zichzelf, de ander en Wezer. Met nadruk verklaart de psalmist 'stil' geworden te zijn van Wezer. En dan volgt de vergelijking: zoals een kind, dat van de moederborst ontwend is, op een vrije wijze tegenover zijn moeder is komen staan en vrij, op haar schouder zittend, om zich heen kan zien, zo is iemand die 'stil' geworden is vanuit de werkelijkheid van Wezer zelf. Zijn verlangen is ontwend van zijn hartstochtelijke gedrevenheid. Het staat in een vrije verhouding tot zijn moeder: dat ben ik zelf. Voortaan ben ik 'verstild' tot in mijn verlangen (vers 2). Het is dit 'verstilde', 'ontwende' verlangen dat echt hoopt en uitzielt naar Wezer, die het hart vormt van de werkelijkheid (vers 3).

De oven van stilte vormt het verlangen. Zij laat het eerst ontgloeien uit de diepte van onze nietigheid, om het vervolgens te ontdoen van zijn kinderlijke behoefte. De stilte haalt het wezen van ons verlangen naar boven, bevrijdt het, loodst het door onze fixaties heen. De stilte onthecht ons verlangen door het te bevrijden van zijn angstige eigengereidheid. Het verlangen wordt als het ware buiten zichzelf gebracht en gehecht aan de Bron – hoe die ook is. Wie Jij ook bent, ik heb je lief, Jij, niet het beeld van mijn angstige behoeften. Ik vertrouw mij toe aan Jou, zoals je bent. Geen beeld van mijn verlangen. Mij diep vertrouwd, tot in mijn dood, de stille dood van mijn verlangen, omdat ik leef uit Jou. Die zich niet schaamt de ziel te zijn van mijn gebeden. Naam, zo vluchtig als de wind, maar lief als een zachte wenk. Dat ik bij Jou te gast mag wezen. Op jouw Genade ben ik aangewezen.

1.4. Stilling

'In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn', zegt de Regel Jesaja na. Wie, door de stilte ontvormd, gebracht werd bij zijn nietigheid, daar ontgloeide in verwachting en zelfs dáárvan bevrijd, omdat zijn hoop nog slechts in Jou verankerd is, niet meer geworteld in zijn angst, is 'gestild'. Hij heeft niets meer te bezitten. Hij bezit alles. 'Stille hoop' is zijn identiteit geworden, zijn sterkte. Hij is geworden die hij is: 'Ja gast ben ik bij Jou' (Ps 39:13). Hij geniet aan de tafel van het Leven. Alles is hem geschonken. Niets heeft hij. Alles bezit hij. De raven voeden

Elia, verborgen in de Liefdesbeek Kerit. Johannes van het Kruis dopt erwten in de namiddag. De onteigende stilte wordt stille vervulling, de stilling van het altijd al gehoord zijn (Ps 22:3; 30:13; Js 616-7). ‘De stilte is een viering geworden’ (Ps 65:2). De stille triomf van een Aanwezigheid die niet werd afgedwongen en niet van mij uit werd ingevuld. Deze stilling is onbegrijpelijk direkt en voornaam. Ze is het Leven zelf in zijn beeldloze Aanwezigheid. Dit is de stille hoop van Jesaja: ‘In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn’ (Js 30:15).

De Eliaanse stilte is een stilte met een eigen signatuur. Ze is een dynamische structuur die voor degene die zich erin begeeft, een weg opent. Deze weg begint (steeds opnieuw) bij ervaringen van dood-stilte: doodse plekken, doodlopende wegen, afgebroken relaties, afgronden, einden, ingrijpende crises enz. Deze dood-stilte blijft niet objectief, maar wordt in stilte geïnterioriseerd, totdat zij de eigen doodslaag raakt, waar wij zelf nietig zijn, een schaduw die voorbijglijdt, dood-stil. Daar ontgloeit het verlangen naar leven, hevig en vitaal, onuitroeibaar – maar ook angstig, claimend, eigengereid. Wanneer de stilte ook hier de dood heeft bereikt, is de stille verwachting ontwaakt die álles maar dan ook absoluut álles ontvangt als absolute genade. Zijn stille Aanwezigheid kreeg de kans zich in zijn absolute souvereiniteit te openbaren: ‘En Elia hoorde’.

2. DE INSTELLING VAN DE STILTE

‘Daarom bepalen wij...’. Met deze woorden leidt de Regel de eigenlijke instelling van de Karmelstilte in.⁶ Na de aanbeveling van Paulus en de dubbele motivatie uit Jesaja, waarin de belangrijkste twee krachtlijnen van de bijbelse stilte present worden gesteld, volgt nu de ‘instelling’ van de Karmelstilte, in twee stappen.

Eerst wordt de nachtstilte ingesteld. Dat gebeurt met zeer weinig woorden. De eigenlijke bepaling – ‘dat jullie na het bidden van de completen de stilte onderhouden tot de prime van de volgende dag gezegd is’ – bevat slechts 11 woorden (in het Latijn ook 11). Verder bewaart de Regel over de nachtstilte het diepste stilzwijgen. Niettemin bevat de bepaling voldoende aanknopingspunten om dit duistere gebied nader te verkennen (2.1).

Vervolgens wordt de dagstilte ingesteld. Aan deze stilte worden heel wat meer woorden besteed: 146 (in het Latijn 111). Opvallend is, dat hier nogal wat bijbelse motivaties worden ingeschakeld (2.2).

Overigens is het van belang de dynamische samenhang tussen dag- en nachtstilte in het oog te houden. Want precies in hun samenhang bemiddelen ze de Eliaanse stilte, smeden ze het omvormingsmodel van de Karmelstilte.

2.1. Nachtstilte

‘Nacht’ en ‘stilte’ hangen in de spiritualiteitsgeschiedenis nauw samen. Dat komt, omdat zij spiritueel gezien twee punten gemeen hebben: beide maken ze de mens gereed voor de ontmoeting met God, beide zijn het ‘medium’ bij uitstek van die ontmoeting. Beide punten gaan we kort na.

⁶ Nog eenmaal eerder bezigde de Regel deze ‘instituerende’ taal, namelijk bij de instelling van het prioraat in paragraaf 4.

1. De nacht wordt traditioneel ervaren als een geduchte, huiveringwekkende werkelijkheid. In de nacht waart de ‘tegenstander’ rond die de mens op de proef stelt. De mens zoekt zijn toevlucht bij ‘zijn God’. Daarom wordt van ouds bij het ingaan van de nacht psalm 91 gebeden.

Wie in het verborgene van de Ontstegene verblijft,
overnacht in de schaduw van de Geweldige,
zegt tot Wezer:
‘Mijn schuil ben Jij, mijn burcht,
mijn Machtige in wie ik mij veilig’.
Ja, Hij redt je
uit het klapnet van de strikker,
uit de pest van het verderf.
Niet huiver je bij het beven van de nacht,
bij de pest die rondwaart in het donker,
niet overkomt jou kwaad,
aantasting nadert je tent niet (Ps 91:1-3.5-6.10).

De nacht is door zijn huiveringwekkende ontheemding een tijd van zuivering⁷ – zoals de woestijn. De zinnen en de geest worden ontdaan van hun beeldvorming. Ieder uiterlijk houvast valt weg. Er is nog slechts het naakte toevertrouwen. In de mystieke traditie is deze huiveringwekkende nacht een afgrond van liefde die de ziel moet losmaken van alle eigengereidheid. De nacht stelt de onmetelijkheid van God in het centrum. Wie dat gaat beseffen, wordt voorbij alle beelden getrokken die tot dan toe een (schijn)licht op God wierpen, zo ver weggetrokken, dat zelfs de herinnering verbleekt.⁸ De nacht dompelt hem ‘onder in zijn niets, dat wil zeggen het goddelijk duister, opperste gelukzaligheid van God en de heiligen’.⁹ De nacht is niet alleen een reiniging van zinnen en geest, maar vooral ook een bewustwording van de eigen inadequatheid met betrekking tot de Alles-te-boven-gaande. Tevens ontwaakt het besef, dat we tot in de heimelijkste uithoeken toch altijd zelf weer het organisatie-centrum van de (onzelf wijs makende) liefde te zijn.

Eenzelfde werking wordt ook aan de stilte toegeschreven. Een van de redenen waarom Benedictus in zijn *Regel* de stilte benadrukt (hoofdstukken 6, 38, 42, 53), is: een gunstig klimaat scheppen voor het gebed. Stilte is de kuisheid van de lippen.¹⁰ ‘Laat je tong geen enkel woord spreken, wanneer je je gaat overgeven aan het gebed’, raadt Evagrius de monnik aan.¹¹ De stilte haalt mij weg uit de wereld van de vastgevormde patronen. Ze ontheemt mij van mijn gevestigde vormen. Vanwege deze werking wordt de stilte aanbevolen voor ‘nieuwkomers’. Basilius zegt in zijn *Regel*: ‘De stilte maakt het mogelijk de oude gewoonten te vergeten ... en biedt de gelegenheid het goede in te oefenen’.¹² Stilte is decoding, en daarmee voorbereiding op de vorming door de Vormer zelf. ‘Door zijn voortdurende stilte en vasten besluit de mens voortdurend bezet te zijn door de dienst aan God’, zegt Isaak van Ninive.¹³ Stilte maakt ons gereed voor God. ‘De materiële stilte voert ons binnen in de geestelijke stilte, en de geestelijke stilte doet de mens opstijgen tot het leven in God’, zegt Philoxenos van Mabboeg.¹⁴ Zo voert de ascetische stilte ons de ‘mystieke stilte’¹⁵ binnen.

⁷ Zie M. Dupuy, ‘Nuit’, in: *DS*, XI (1982) 519-525.

⁸ Hendrik Herp, *Theologia mystica*, Keulen 1545, II, 61.

⁹ *Ibid.*, III, 30.

¹⁰ P. Miquel en M. Dupuy, ‘Silence’, in: *DS*, XIV (1990) 829-859.

¹¹ *Ibid.*, 837.

¹² *Ibid.*, 838.

¹³ *Ibid.*, 839.

¹⁴ *Ibid.*, 838.

Isaak van Ninive zegt het aldus: ‘Bemin de stilte boven alles. Zij brengt je een vrucht die met geen tong is te beschrijven. In het begin zijn wij het die onszelf dwingen te zwijgen. Daarna wordt uit onze stilte iets geboren dat ons in de stilte lokt. Moge God je geven te vatten wat uit de stilte geboren wordt. Wanneer je met deze inoefening begint, ik zou niet weten welk licht gaat ontspringen door haar in jou’.¹⁶

Stilte heeft dezelfde werking als de nacht: beide brengen de mens in een liminale situatie, waar de gevestigde patronen zich oplossen, ontdaan worden van hun fixerend vermogen. Beide brengen de mens tot een ontbeeld en ontbloot toevertrouwen aan God die zelf beeldloos en onuitsprekelijk is. Beide hebben een zuiverende werking in zoverre zij de mens brengen in het tussengebied van het ‘niets’ dat ontvankelijk maakt voor Degene die niet vergeleken kan worden met iets. Daarmee voeren nacht en stilte ons binnen in de sfeer van de Onuitsprekelijke. Ook daarna begeleiden ze de mens in zoverre ze het element zijn waarin de Godsontmoeting zich voltrekt. Daarmee komen we bij het tweede punt van overeenkomst tussen ‘nacht’ en ‘stilte’.

2. De nacht is de tijd van de Godsontmoeting.¹⁷ Nu de wereld van de vormen is verdwenen, kan de Onuitsprekelijke zich doen voelen. Door te waken in de nacht stelt de monnik zich bloot aan Zijn stille Aanwezigheid. De nacht is symbool van onkenbare Presentie, niet te vatten Aanwezigheid. Hierover is de mystieke traditie eenstemmig: van Gregorius van Nyssa¹⁸ en Dionysius de Areopagiet¹⁹, tot Eckhart²⁰ en Johannes van het Kruis.²¹ Diezelfde symbolische betekenis heeft ook de stilte. Daarom kan Dionysius de Areopagiet zeggen: ‘De eenvoud, de absoluutheid, de onveranderlijkheid van de geheimen van de godskennis verschijnen in de boven het licht uitgaande duisternis van de stilte die inwijdt in de geheimen’.²² De wijze waarop God zich in zijn onuitsprekelijkheid kenbaar maakt, is de stilte, en stilte is de wijze-loze wijze waarop wij Zijn Aanwezigheid mogen beamen. ‘Misschien kan door stil te zijn iets waardigs over het Onuitsprekelijke gedacht worden ... Onuitsprekelijk is God’.²³

Bij Johannes van het Kruis spelen nacht en stilte dan ook prachtig door elkaar, elkaar versterkend.

Nacht in rust
op het gloren van de dageraad,
muziek van stilte,
eenzaamheid van de klank.

Johannes van het Kruis becommentarieert deze strofe uit zijn *Geestelijk Hooglied* aldus: ‘Deze muziek noemt de ziel ‘muziek van stilte’. Het is immers, zoals we gezegd hebben, een begrijpen in rust en vrede, zonder rumoer van stemmen. Zo geniet men in dit begrijpen de zoetheid van de muziek samen met de rust van de stilte. En derhalve zegt de ziel, dat haar Beminde deze ‘muziek van stilte’ is, want in Hem kent en geniet men deze harmonie van geestelijke muziek. Hoewel die muziek wat de zintuigen en de natuurlijke vermogens betreft stilte is, voor de geestelijke vermogens betekent zij een eenzaamheid vol klank. Omdat deze

¹⁵ Zie voor de ‘mystieke stilte’, *ibid.*, 845-851.

¹⁶ *Ibid.*, 838-839.

¹⁷ Dupuy, ‘Nuit’, 519-520.

¹⁸ *De vita Moïsi*, 162, 3; *SC*, 1 bis (1955) 181.

¹⁹ *Theologia mystica*, II, in: *PG* 3, 1025a.

²⁰ Meister Eckhart, *Liber ‘Benedictus’* 1, Deutsche Werke, 5, Stuttgart 1963, 48.

²¹ *Passim* in: Johannes van het Kruis, *De donkere Nacht en De bestijging van de Berg Karmel*.

²² *Theologia mystica*, I, in: *PG* 3, 997 ab.

²³ Augustinus, *Sermo 117*, 5.7.

geestelijke vermogens immers vereenzaamd zijn en vrij van alle natuurlijke kenvormen en aanleersels, kunnen zij de geestelijke zin van Gods verhevenheid goed opnemen in de geest, en wel op zeer klankvolle wijze. Omdat de ziel deze welluidende muziek slechts horen kan, als zij los en vrij is van alle dingen die buiten haar liggen, noemt zij deze muziek ‘muziek van stilte’ en ‘eenzaamheid van de klank’. En dit, zegt zij, is haar Beminde’.²⁴ Nu de stilte de beeldvorming heeft gebroken, niet alleen op het niveau van de beelden die ik over mijzelf, de ander en God koester, maar ook op het niveau van de motor die de beelden voortbrengt (mijn angstige behoeften), kan de onuitsprekelijke muziek van de schepping zelf gaan zingen, of liever: kan de muziek van de Onuitsprekelijke in Zijn schepping gaan klinken: ‘De ziel ziet, dat alle schepselen samen en allen afzonderlijk begiftigd zijn met een bepaalde gelijkenis met God. In de gelijkenis brengt ieder van hen op zijn manier tot uitdrukking wat God in hem is, zodat het zich aan de ziel voordeet als een harmonie van zeer verheven muziek, die alle concerten en melodieën van de wereld overtreft. Deze muziek noemt zij ‘muziek van stilte’.²⁵

Wanneer de *Regel* stelt, dat de karmelieten ‘na het bidden van de completen de stilte onderhouden tot de prime van de volgende dag gezegd is’, dan doelt zij daarmee in eerste instantie op een (ritueel) gedrag: zij ‘houden stilte’, zoals joden ‘houden sabbat’. Dit betekent: alle bezigheden van de nacht gebeuren in ‘stilte’. Stilte vormt het element waarin alle bezigheden van de nacht worden ondergedompeld. Stilte en nacht, elkaar versterkend, vormen een hechte architectuur. Deze wil men ‘houden’, dat wil zeggen in een gezamenlijke praxis tot gelding brengen.

Maar er gebeurt meer. Wie ‘stilte houdt’, wil haar als iets kostbaars ‘houden’.²⁶ Hij wil haar tot haar recht laten komen. Hij herbergt en bewaart haar. Hij laat haar door alles heen spelen. Hij hoopt dat zij haar diepere lagen zal tonen. Zoals het licht zich verzamelt én verspreidt in een kristal, zo hoopt de Karmel dat Zijn Stilte zich in haar midden vestigt en zich van haar uit verspreidt.

Bij dit alles klinkt een zekere volstrektheid mee. Dat komt omdat stilte houden (Lt. *tenère*), samenhangt met stilte uitspannen (Lt. *téndere*). Wie stilte houdt, wil een ruimte uitspannen, waarin de stilte volstrekt kan zijn. Stilte houden is: aan stilte de volle reikwijdte geven, haar volkomen laten zijn, haar onverkort tot gelding laten komen, haar volstrekt eerbiedigen. Wie nachtilte ‘houdt’, tracht haar steeds onvoorwaardelijker te laten heersen.

Dat brengt ons bij de andere kant van het stilte-ritueel: de mens die stilte houdt. Ook hier gebeurt namelijk het een en ander. Wie stilte houdt, wordt de vating zelf van de stilte. Niet als een trechter waar de stilte onaangedaan doorheen valt, maar als het oog dat door het licht wordt gevormd, of als handen die getekend zijn door het handwerk dat zij verrichten. Wie stilte houdt, heeft een intieme relatie met de stilte. Zoals een gloeiend houtblok vuur houdt, zo houdt een karmeliet stilte. Hij draagt haar in zich. Zoals ijzerhoudende grond geheel doordrenkt is van ijzer en waterhoudende stof van water, zo is een stil mens geheel van stilte doordrenkt: een stiltehoudend iemand. Hij draagt stilte in zich. Hij houdt stilte.

Vanuit deze vertrouwdheid kan hij nu de zeggings van de stilte volgen. Hij tracht haar taal te verstaan. Zoals een jachthond het spoor houdt van het wild dat hij volgt, zo houden karmelieten de stilte. Ze staan op haar gespannen. Ze strekken zich naar haar uit, willen weten wat haar bezielt. Zij ademen mee met haar, willen haar geheel leren kennen. Ze weten zich aan haar verplicht. Ze verduren haar, houden haar uit, blijven haar trouw door alles heen.

Wie ‘stilte houdt’ in de nacht laat de nacht op alle bezigheden van de nacht inwerken. Allereerst op de getijden, die de nachtilte uitmeten: het avondgebed bij zonsondergang (in

²⁴ Johannes van het Kruis, *Geestelijk Hooglied*, 14-15, nrs. 25-26.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ De oorspronkelijke betekenis van ‘houden’ is ‘(be)houden’.

het Midden-Oosten rond zes uur 's avonds); de terts op het derde uur van de volgende dag (rond negen uur in de morgen); in het midden van de nacht de 'nachtwake'; bij de opkomst van de zon de morgenlofprijzing, waarna men in stilte samenkwam om de eucharistie te vieren (Paragraaf 14).²⁷ De prime van het eerste en de terts van het derde uur besluiten de nachtstilte. De nachtstilte lijkt zijn verdichting te vinden in de 'nachtwake' die ruim was uitgemeten. Nacht en stilte samen oefenen dan een diepe omvormende kracht uit op de Karmelbewoners. Behalve de getijden was er tijd voor de overweging van de Wijzing van de Heer. In de stilte van de nacht openen zich de zinnen ontvankelijk voor de eigen Zegging van de Schrift. De uren, gewonnen op de slaap, waren vanzelfsprekend gewijd aan de meditatie of aan de *lectio divina*. Immers, de nacht, waarin het oog en het oor minder worden geprikkeld, is gunstiger voor de concentratie.²⁸

De overige tijd besteedde men aan 'iets van werk' (paragraaf 20). Omdat licht schaars is, bewaart men voor deze donkere uren waarschijnlijk het handwerk, dat blind en routinematig verricht kon worden, m.n. het vlechten van manden.²⁹ Zo werden de 'bezigheden' als het ware ondergedompeld in de stilte van de nacht, die hen doordrenkte: 'Wat is gunstiger voor de wijsheid dan de nacht? Dan denken wij vaak aan de dingen van God. Dan lezen wij geconcentreerd in de Schrift. Dan schouwen wij de goddelijke werkelijkheid. Wanneer is ons denken aandachtiger bij het psalmodiëren en bij het gebed? Is het niet in de nacht?'³⁰

Resten ons tenslotte de uren van de nachtelijke slaap,³¹ waarin men zich toevertrouwt aan de Onuitsprekelijke: 'In vrede leg ik mij neer en slaap meteen' (Ps 4:9). Het is 'de tijd voor het bezoek van de Heer, ongetwijfeld omdat wie slaapt minder weerstand biedt dan iemand die waakt'.³² Adam (Gn 2:21) en Abraham (Gn 15:12) zijn hier prototypen. De gelatenheid van de slaap symboliseert de algehele overgave aan Zijn Stilte. 'Aanvaard niet dat het verlies van bewustzijn in de slaap de helft van je leven nutteloos maakt, maar zorg ervoor dat de tijd van de nacht zich voor jou verdeelt tussen de slaap en het gebed, liever nog, dat de momenten van de slaap zelf oefeningen van vroomheid zijn'.³³

'Stilte houden' in de nacht betekent: alle 'bezigheden' van de nacht blootstellen aan de omvormende werking van de Stilte van de nacht: loskomen van de coderingen die ons gevangen houden, opengaan voor de Onuitsprekelijke die ons Zijn stille Aanwezigheid wil doen voelen. Johannes Climacus prijst ons deze stilte aldus aan: 'De besefvolle stilte is de moeder van het gebed, de bevrijding uit de ballingschap, de vrijwaring van het vuur, de behoedster van de gedachten, de bestrijdster van de vijanden ... de gezellin van de rust, de tegenstandster van het verlangen te onderwijzen, de hulp van de kennis, de ambachtsvrouw van de beschouwing, een onzienlijke voortgang en een geheime bestijging ... De vriend van de stilte nadert God en terwijl hij zich in het geheim met haar onderhoudt, ontvangt hij haar licht'.³⁴

²⁷ In de oudste versie van de Karmelregel (Albertus van Jeruzalem, ca. 1206) wordt de nachtstilte begrensd door de vespers en de terts van de volgende dag; in de aangepaste versie (Innocentius IV, 1247) door de completen en de prime van de volgende dag. De inkorting van de nachtstilte was een gevolg van de aanpassing van de eremietengemeenschap van de Karmel aan het leefpatroon van de broederorden.

²⁸ B. Gain, 'Sommeil en vie spirituelle', in: *DS*, XIV (1990) 1033-1041, vooral 1036.

²⁹ *Ibid.*, 1036.

³⁰ Cyrillus van Jeruzalem, *Catechesis IX*, 7, in: *PG* 33, 645b.

³¹ Voor de spiritualiteit van de slaap zie: Gain, a.c., 1033-1041, met literatuur.

³² *Ibid.*, 1034.

³³ Basilius, *In Iulittam* 3-4, in: *PG* 31, 244cd.

³⁴ De elfde sport van Johannes Climacus, *Scala paradisi*, XI 3 en 5, in: *PG* 88, 882 bc. Vgl. Johannes Climacus, *De geestelijke ladder* (ed. P. Gilis). Monastieke Cahiers, 50. Bonheiden 2002, 212.

2.2. Dagstilte

De dagstilte ademt een heel andere sfeer dan de nachstilte. Op het eerste gezicht lijkt de Regel dat niet te beseffen. Immers, zij drukt het verschil tussen beide in eerste instantie kwantitatief uit: overdag hoeft ‘de stilte niet zozeer (*non tanta*) in acht genomen te worden’. Het lijkt of er slechts een kwantitatieve spanningsas is: van niet-praten naar veel-praten. Overdag zou men dan ergens de gulden middenweg moeten bewandelen: het niet-praten van de nachstilte een eindweegs verlaten, het veel-praten kost wat kost mijden. Deze kwantitatieve benadering doet echter geen recht aan de eigenheid van de dagstilte zoals die tot uiting komt in de Regel. De Regel laat door woordrepetities een interessante inclusie zien, die enerzijds het contrast met de nachstilte verwoordt, maar anderzijds de eigen signatuur van de dagstilte in beeld brengt.

De andere tijd echter,
al hoeft dan *de stilte* niet
zozeer *in acht genomen*
te worden, *hoede* men zich
des te *nauwlettender*
voor veelpraterij.

Laat dus ieder ... opdat hij
zich beijvert *de stilte*,
waarin de aankweek
van gerechtigheid bestaat,
nauwlettend en *behoedzaam*
in acht te nemen.

Wie deze inclusie nauwkeurig bekijkt, ontdekt twee krachtlijnen.

1. De *eerste* krachtlijn plaatst de dagstilte *kwantitatief* tegenover de nachstilte. Overdag hoeft de stilte niet in die mate als ‘s nachts onderhouden te worden. ‘s Nachts geldt het stilzwijgen onvoorwaardelijk, overdag wordt deze absoluutheid doorbroken. Tegelijkertijd wordt de andere pool van het continuüm afgewezen. Beide uitersten worden dus verlaten. Men komt in een flexibel middengebied, waarin men zijn weg moet zoeken, het speelveld van de dagstilte.

2. Hiermee is de ruimte geschapen voor de *tweede* krachtlijn, die de *kwalitatieve* eigenheid van de dagstilte aan het licht brengt. De dagstilte is nu niet louter een verminderde nachstilte, die niet zozeer in acht genomen hoeft te worden, maar waarbij men zich ‘des te nauwlettender’ moet ‘hoeden voor veelpraterij’. Nee, de dagstilte dient men juist nauwlettend en behoedzaam in acht te nemen. De reden voor deze behoedzaamheid is belangrijk: in deze stilte is ‘de aankweek van gerechtigheid’ gelegen, waarmee een van de twee krachtlijnen van de Eliaanse stilte (zie paragraaf 1) expliciet wordt hernomen!

De ruimte die ontstaat doordat de onvoorwaardelijke nachstilte ‘niet zozeer’ in acht genomen hoeft te worden, biedt de mogelijkheid van een toeleg op een stilte die gerechtigheid aankweekt. Deze toeleg heeft een negatieve en een positieve component.

1. De *negatieve* component bestaat hierin dat men zich hoedt voor veelpraterij. Deze behoedzaamheid voor het veel-praten lijkt omgekeerd evenredig aan de mate waarin men zich verwijderd van het niet-praten: ‘De andere tijd echter, al hoeft dan de stilte niet zozeer in acht genomen te worden, hoede men zich toch des te nauwlettender voor veelpraterij’. Naarmate men zich meer verwijderd van niet-praten, naar die mate moet men zich meer hoeden voor veelpraten. Voor de motivatie van deze afweershouding put men uit de Schrift, ondersteund door ‘de ervaring’. Vier Schriftcitaten helpen het heilloze perspectief van de veelpraterij inscherpen. Bovendien leren ze ons wat veelpraterij in wezen is.

Het *eerste* Schriftcitaat is genomen uit het boek Spreuken (10:19). De spiritualiteit van Spreuken staat in het spanningsveld van dood en leven. Hoe wordt een ‘huis’ gebouwd dat

leeft? Hoe wordt een weg vermeden die ten dode voert? De tong is bij dit keuzeproces van beslissend belang: zij wortelt in de gezindheid van het hart en stuurt het gedrag. De tong kan goed en kwaad spreken, roddelen en oprecht zijn, liegen en waarachtig zijn, zegenen en vloeken. Vooral in de onderlinge omgang kan hij een bron van leven en een put vol onheil zijn. 'De mond van de bewarende is een bron van leven ... Een pad ten leven is degene die de vermaning in acht neemt' (Spr 10:11.17). Daartegenover staat het doodsperspectief van de dwaze veelprater: 'Wie dwaas van lippen is, komt ten val ... De mond van de dwaas is een steeds dreigend onheil ... In veelheid van woorden ontbreekt de schending niet ... Dwazen zijn ten dode door gebrek aan besef ... De valse tong verdelgt zichzelf' (Spr 10:8.10. 14.19.21.31). Het is het doodsperspectief dat de prikkel bevat voor ingehouden en waarachtig spreken.

Het *tweede* Schriftcitaat is eveneens uit Spreuken (13:3). Ook hier wordt het doodsperspectief scherp verwoord, juist door de contrastparalellie: 'Wie zijn mond bewaakt, behoedt zijn ziel, wie zijn lippen openspert, verderft zichzelf' (Spr 13:3). In deze spreuk wordt nog een ander basisgegeven verwoord: de wet van de wederkerigheid. Wie roofzuchtig zijn lippen openspert, vreet zichzelf op. Omgekeerd, zal 'iemand het goede eten van de vrucht van zijn lippen' (Spr 13:2). Wie goed spreekt, bouwt zichzelf ten goede op. Wie kwaad spreekt, breekt zichzelf ten kwade af. 'Bewaring behoedt wie gaaf op weg is, doemen stort misdadigers in het verderf ... Misdaad achtervolgt de kwade, de bewarende voldoet Hij het goede' (Spr 13:6.21). De dwaze veelpraterij werkt dus twee kanten tegelijk op: zij schendt de naaste én de eigen ziel.

Het *derde* citaat, uit Jezus Sirach (20:8), scherpt de wet van de wederkerigheid verder in: 'Wie veel praat, schendt zijn ziel' (Sir 20:8). Daarmee is het kerngebeuren van de veelpraterij naar voren gehaald: de snel- en veelprater vervreemdt zich van zichzelf in zijn vele woorden (Sir 20:8.18). Gevolg is dat hij ook in de sociale omgang niet opbouwend werkt. Hij maakt geen contact en is afstotend (Sir 20:5.16-17.19-20). Daar tegenover staat de zwijgzame, die zich weet in te houden. Zo iemand leeft niet weg van zichzelf, hij is zichzelf. Met zijn eerbied bouwt hij de gemeenschap op. Hij voelt aan wat het juiste moment van spreken is en wat de juiste woorden zijn (Sir 20:1.6.7). Hij wordt ervaren als wijs en aangenaam (Sir 20:5.8.13). Maar hij moet er wel steeds op toezien, dat zijn zwijgen geen dekmantel voor domheid en onkunde wordt (Sir 20:6).

Het *vierde* Schriftcitaat uit Matteus (12:36) voert het doodsperspectief tot zijn (voorlopige) climax. Deze climaxwerking wordt reeds opgeroepen door het feit dat nu uit het Nieuwe Testament wordt geciteerd. Ook inhoudelijk bereikt de reeks een hoogtepunt door 'de dag van het oordeel'. Dit plaatst de veelpraterij in een definitief licht: het eindoordeel. Van ieder leeg woord zullen de mensen verantwoording moeten afleggen tegenover de Mensenzoon die als Rechter zal verschijnen. De uitspraak van het Nieuwe Testament staat in de wijsheidstraditie, vanwege de diepe samenhang tussen hart, mond en gedrag: 'De mond spreekt waar het hart van overloopt' (Mt 12:34). En de leegte van de woorden is de binnenkant van een loos gedrag. Het eigene van het citaat uit het Nieuwe Testament is echter, dat hier de uiteindelijke strekking van dit gedrag wordt verwoord. Veelpraterij lijkt weinig, schijnt slechts een geringe reikwijdte te hebben. Dat is niet zo, zegt het Nieuwe Testament: veelpraterij heeft een doorwerking tot in het eindoordeel. Ons spreken heeft uiteindelijke waarde. Is ons spreken 'loos' – zonder betrekking met onszelf, de ander, de Messias, de waarheid – dan zijn wij 'verloren'. We hebben onszelf verwaarloosd.

2. De *positieve* component bestaat in een zorgvuldige wijze van spreken. Ieder moet bij zijn spreken de woorden zorgvuldig wikken en wegen. En hij moet zijn mond in toom houden, als ging het om een paard. De Regel citeert voor deze positieve aanwijzing opnieuw Jezus Sirach (28:25). Het hele laatste deel van hoofdstuk 28 gaat over het kwaad dat mensen aanrichten met hun tong, door roddel (28:13) en belediging (28:17-23). Wil dit onheil

vermeden worden, dan zal men er zorgvuldig op moeten letten de ander in zijn afwezigheid niet te schenden en in zijn aanwezigheid niet te beledigen. Daarvoor is nodig dat je het goede spreken inoefent. De leraar gebruikt hiervoor twee beelden. Het eerste is dat van de weegschaal. Wanneer je gaat spreken, moet je de woorden die je wilt gebruiken, nauwkeurig afmeten. Dat wil zeggen: precies zoveel zeggen als in het hart leeft én voor de zaak waarover het gaat, noodzakelijk is. Een afgewogen spreken dus. Maar ook: de woorden tegen elkaar afwegen en steeds het beste kiezen. Het andere beeld is dat van de teugel die voor een lastdier wordt aangelegd. Ons spreken is van nature tomeloos, ongebreideld. De teugel beperkt het spreken. Maar ook: de teugel temt het dier en maakt het tot een nuttig huisdier.

Dit ‘afgewogen’ en ‘beteugeld’ spreken wordt – hoewel het gaat om een psalmcitaat – een profetisch spreken genoemd: met de profeet ‘zijn wegen bewakend dat hij niet misdoet met zijn tong’ (Ps 39:2). De psalmist besluit waakzaam te zijn in doen en laten. Daarvoor is nodig dat hij de innerlijke sturing van zijn gedrag – zijn tong, zijn mond – ‘met een muilband’ in toom houdt (vers 2c). Hier opnieuw dat motief van het breidelen en beteugelen. Het belangrijkste is ook hier echter weer het motief: het heilloze perspectief van doemend gedrag (vers 2d). Daarna komt een stilteproces op gang dat we boven reeds beschreven: in de ingehoudenheid gaat de stilte werken als vuur dat mijn beelden vloeibaar maakt (vers 3-4) en mij brengt bij mijn vergankelijkheid (vers 5-7), waarin een diep verlangen naar leven groeit (vers 8-9), dat echter diepgaand onthecht moet worden (vers 10-12), om zonder angst open en stil bij Zijn stille Aanwezigheid te zijn (vers 13-14).

Dit proces van verstilling – zich afwendend van ‘de doemende’, zich toewendend naar ‘de bewarende’ – is ‘de aankweek van gerechtigheid’ die Jesaja bedoeld. Stilte is een vorm van spreken, een vorm van gedrag geworden: stilte vormt de kern van het rechtvaardige handelen en het weloverwogen spreken. Deze ‘stilte waarin de aankweek van gerechtigheid bestaat’ dienen we ‘nauwlettend en behoedzaam in acht te nemen’.³⁵ Ook deze positieve component van de dagstilte wordt vanuit de Schrift gemotiveerd, ook nu weer, evenals bij de eerdere Schriftcitataten, door het perspectief van de dood als prikkel te hanteren. De lijn van de dood-stilte als impuls tot verstilling wordt dus doorgezet.

De motivatie is van Jezus Sirach zelf. Na zijn aansporing tot weloverwogen spreken, de positieve invulling van de dagstilte – ‘laat dus ieder een weegschaal maken voor zijn woorden en strakke teugels voor zijn mond’ (Sir 28:25) – laat Jezus Sirach als afschrikwekkend perspectief volgen: ‘opdat hij niet onverhoeds wankelt en valt in zijn praten en zijn val ten dode ongeneeslijk is’ (Sir 28:26). De lijn van de dood-stilte wordt doorgezet, ja zelfs naar een nieuwe climax gevoerd. Het ‘einde’ overvalt ons als een dief in de nacht, doordat het loze spreken zich plotseling tegen zichzelf keert, ons doet wankelen op de rand van de afgrond en ons doet vallen in de leegte van ons spreken. Deze val is onomkeerbaar, dodelijk.

De opbouw van de passage over de dagstilte is helder. Als we het verloop van de aansporingen – met weglating van de motivaties – volgen, zien we drie elementen (zie het schema op bladzijde 16). Wanneer we deze drie elementen nauwkeurig met elkaar vergelijken, zien we een spanningsverhouding die de dagstilte dynamisch structureert. In element A wordt een negatieve dagstilte aangereikt: niet veel-praten. Deze lijn wordt in element B voortgezet, in zover zowel de weegschaal en de teugel een afgemeten spreken in beeld brengen: zo weinig mogelijk spreken, wat nog naklinkt in de muilband van psalm 39. Element C daarentegen verwoordt eerder een waakzaam – ‘nauwlettend en behoedzaam’ – spreken, een cultuur van gerechtig spreken. Wel spreken dus, maar zo dat je niet misdoet met je tong. Hier lijkt de stilte de binnenruimte van het (weinige) spreken. Deze lijn was reeds in element B voorbereid: in zover de weegschaal en de teugel ook symbolen zijn van goéd

³⁵ Voor deze ascetische stilte die vorm krijgt in de omgang met jezelf en met de ander zie: Miquel en Dupuy, ‘Silence’, *o.c.*, 837-839.

spreken. Wie stil is, wikt en weegt, tot het goede woord gevonden is. Hij beteugelt zijn tong, tot het dier getemd en de muil aan banden is gelegd. De dagstilte staat in het spanningsveld van element A en element C, belichaamd in de dubbelzinnigheid van element B: het weinige (zo weinig mogelijk!), dat overdag gesproken wordt (element A), moet innerlijk gecultiveerd worden tot gerechtigheid (element C). Dat is: een weegschaal maken voor zijn woorden en strakke teugels voor zijn mond (element B tussen A en C).

<i>Element A</i>	<i>Element B</i>	<i>Element C</i>
De andere tijd echter, al hoeft dan de stilte niet zozeer in acht genomen te worden, hoede men zich toch des te nauwlettender voor veelpraterij.	Laat dus ieder een weeg- schaal maken voor zijn woorden en strakke teugels voor zijn mond,	met de profeet zijn wegen bewakend dat hij niet misdoet met zijn tong en zich beijvert de stilte, waarin de aan- kweek van gerechtigheid bestaat, nauwlettend en behoedzaam in acht te nemen.

Het gaat bij dit alles om één stiltegedrag, wat tot uiting komt in de woordrepetities (stilte, in acht nemen, behoeden, nauwlettend) die de dagstilte tot één omraamd geheel maken. De motiveringen tot deze ene stilte loopt er dwars doorheen in de vorm van vijf Schriftcitaten. Deze stemmen alle hierin overeen, dat ze het doodsperspectief als prikkel tot verstillig bevatten. Eerst nog zachtjes en voor de goede verstaander – schending is heilloze zelfschending (Spr 10:19; 13:3; Sir 20:8) – maar daarna uitdrukkelijk ‘tot stilte beukend’: loze veelpraterij is een definitieve en onomkeerbare val in de dood (Mt 12:36; Sir 28:25). Deze ‘profetische’ impulsen in de stilte-instelling incarneren de Eliaanse stilte.

3. DE WEG VAN DE STILTE

De karmelieten brengen in het Karmelgebergte niet de fysieke, ‘natuurlijke’ stilte. Die is daar in overvloed. Ook beoefenen zij er niet de ‘innerlijke stilte’, die psychische rust verschaft. De Karmelstilte staat in het spanningsveld van de Eliaanse stilte, zoals we die kennen uit de Schrift (paragraaf 1) en de monastieke stilte-instelling, zoals we die kennen uit de religieuze tradities (paragraaf 2). In het spanningsveld van beide stiltes tekent de Karmelstilte zich af als een weg, een geestelijke reis (3.1). Deze weg wordt gegáán. Ze is niet geplaveid, maar wordt door te gáán als weg zichtbaar. Voetstappen van deze weg zijn ook in onze tijd zichtbaar (3.2).

3.1. De karmelstilte als geestelijke weg

De stilte-paragraaf (21) brengt in zijn structuur zelf de Karmelstilte in beeld. Het hoofdstuk valt uiteen in twee delen: deel A, bestaande uit Jesaja-citaten en deel B, bestaande uit de

religieuze institutie van de stilte. Beide delen gaan we kort na, waarna we ze op elkaar betrekken.

In deel A worden twee teksten uit Jesaja aangehaald, die de aanbeveling van Paulus moeten onderstrepen. Deze twee citaten houden de grondspanning van de Eliaanse stilte vast. Daarin waren immers twee spanningsassen wezenlijk: de dood-stilte die ons tot in onze nietige existentie verstilt, tot we ontbeeld zijn en innerlijk omgevormd tot eerbiediging (1.1 en 1.2); en de stille hoop, die in onze nietigheid gloeit en, ontdaan van haar angstige claim, ons opent voor Zijn beeldloze Stilte (1.3 en 1.4). Welnu, het zijn precies deze twee spanningsassen, die samen één dynamische structuur vormen, die door de Regel als grondinspiratie voorop wordt geplaatst in de twee Jesaja-citaten.

Het eerste citaat immers – ‘Aankweek van gerechtigheid is stilte’ – haalt de eerste spanningsas naar voren: stilte is een kweekplaats voor gerechtigheid, stilte laat de schaduwzijden van het leven toe, exporteert ze niet naar buiten, wentelt ze niet af op anderen, vlucht er niet voor weg, maar laat hun gif werken als een vuur dat onze innerlijke gevestigdheden en beeldvormingen afbreekt, tot we vloeiend zijn, aangekomen bij ons wezen: ‘een schaduw die voorbijglijd’. Vanuit dit besef van eigen nietigheid en beroofd van onze fixaties groeit in ons vanbinnen uit ontzag, stille eerbied waardoor we onszelf en de ander tot hun recht kunnen laten komen. Niet langer hoeven we de ander en ons zelf naar het beeld van onze fixaties te verkreukelen. De oven van stilte, ontstoken door de stilbeukende Stem, vormt ons om tot rechtvaardigheid: ‘Aankweek van gerechtigheid is stilte’.

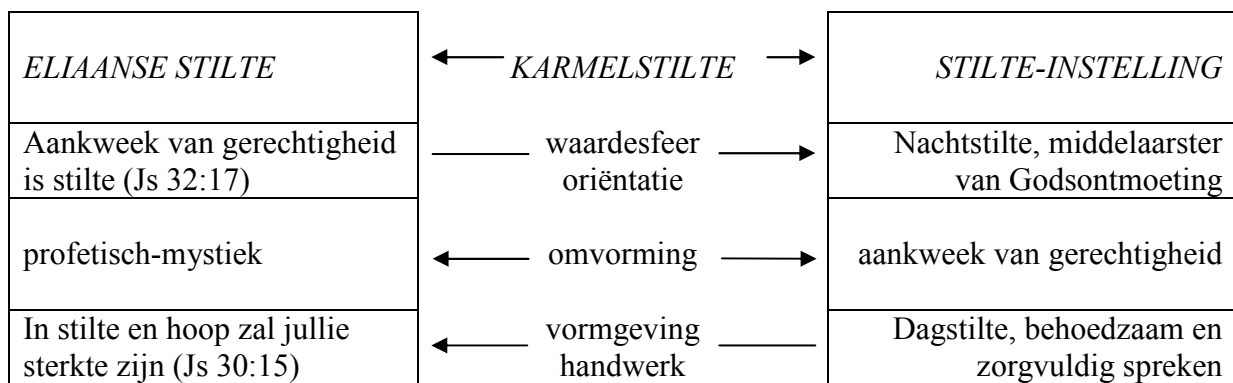
Het tweede citaat – ‘In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn’ – haalt vooral de tweede spanningsas naar voren. Onze nietigheid ziet smartelijk uit naar leven, schreeuwt erom. De stilte bevrijdt deze hoop echter van haar angst. Zij legt de loop van het verlangen om, door haar te onthechten van haar angstige egocentraliteit en haar te hechten in de ander/Ander zoals deze in zijn onneembare stilte beeldloos is. Dit is de stille hoop die geen andere troost wil dan de stilte zelf, waarin de ander als ander zich tegenover mij verheft, een stilte waarbij ik niets meer te verliezen heb, die mij dus sterkt vanuit haar eigen bron. Dat is de stille hoop die Jesaja ons toewent: ‘In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn’. Het is van belang de dynamische samenhang tussen beide spanningsvelden te zien. De profetische stilte moet steeds opnieuw geopend worden in mystieke ontvankelijkheid voor Zijn stille Aanwezigheid. Omgekeerd vraagt de mystieke stilte er steeds opnieuw om aangestoken te worden door de dood-stilte die ons allerwege stilmaakt. De dominant wordt daarbij gevormd door de profetische dood-stilte. Deze dominant komt in de Karmel onder meer tot uiting door de aandacht voor het stilteleven van de Christus en vooral voor de doodstilte van zijn Kruis.³⁶ Ook de voorliefde voor de onkenbaarheid van God en voor de nachtzijde van het geloof vindt hier haar oorsprong.

In deel B van het stiltehoofdstuk wordt de stilte ingesteld, in de vorm van de nacht- en de dagstilte. Eerst de nachtstilte, die, als middelares van de Godsontmoeting, ons wegleidt uit de wereld van de vastgevormde denkbeelden en gedragspatronen, om ons te brengen tot het naakte toevertrouwen aan God, die beeldloos en onuitsprekelijk is. Deze beweging zal gaandeweg alle ‘bezigheden’ van de nacht doortrekken: getijden en gebeden, schriftlezing en meditatie, handwerk en slaap. Vervolgens wordt de dagstilte ingesteld, die in het spanningsveld staat van behoedzaam spreken (zo weinig mogelijk, ver weg van veelpraten) en nauwlettend spreken (wel spreken, maar als cultuur van gerechtigheid). Stilte vormt op deze wijze van twee kanten de dag: door mindering én nauwlettendheid in het spreken, door soberheid én zuiverheid, door ingetogenheid én eerbiediging.

³⁶ Voor de stilte van de Christus zie: Miquel en Dupuy, ‘Silence’, *o.c.*, 834-836.

Ook nu weer is het belangrijk de dynamische structuur van beide stilte-vormen in het oog te houden. De dagstilte is een vorm van stille gerechtigheid, die zich in de nachtilte opent voor de Onuitsprekelijke als de eigenlijke bron en vorm van ons leven. Omgekeerd maakt de ervaring van ontbeelding en ontvorming ons innerlijk gereed tot een ingetogen eerbied voor onszelf en de ander. In die zin is de herhaling van de Jesaja-spreuk ‘Aankweek van gerechtigheid is stilte’ veelzeggend. Ze kan naar twee kanten worden gelezen. De nachtilte vormt de voorwaarde voor het gerechtigen spreken: nachtilte kweekt de grondhouding waarop de dagstilte bloeit. En omgekeerd: gerechtigheid schept de voorwaarde voor de nachtilte. Alleen een ‘goed geweten’ (paragraaf 2) kan de nachtilte ontvangen. In de nachtilte die alles uit handen geeft en het Geheim volstrekt eerbiedigt, komt de stille eerbiediging door de dag heen tot uitbloei.³⁷

De structuur van het stiltehoofdstuk bewaart de typische structuur van de Karmelstilte. Deel A vormt binnen dit geheel de waardesfeer: het gaat op de Karmel om de incarnatie van een specifieke stilte. Daarin is de profetische impuls van de dood-stilte in zijn vele gedaanten begin en beginsel. De weg van verstilling daarna en daaruit voert naar de mystieke stilte die ‘buiten zichzelf is. Deze waardesfeer vormt het wezen van de Karmelstilte. Zij oriënteert en motiveert haar, zij is haar ziel. Deel B vormt binnen dit geheel het institutionele aspect: de ‘instelling’ van de stilte in de vorm van dag- en nachtilte. Als een architectuur van de tijd ‘houdt’ zij de Eliaanse stilte. Zij vormt de kristal waarin het licht kan breken. Zoals Nijhoff zegt: ‘Het licht, Gods witte licht breekt zich in kleuren, kleuren zijn de daden van het licht dat breekt’. Zo kunnen we van de Karmelstilte zeggen: ‘De Stilte, de Eliaanse stilte breekt zich in gerechtigheid en uitzien. Uitzien en gerechtigheid zijn de daden van de stilte die breekt’. Eliaanse stilte en de stilte-instelling vormen samen een omvormingsmodel, een spirituele weg die uitnodigt tot gaan.

Wanneer we beide stiltes met elkaar vergelijken, valt een kruisrijm op (a-b-b-a), waardoor er een balans ontstaat. De Eliaanse stilte vindt zijn dominantie in de profetische impuls tot verstilling. De volgorde is: a) gerechtigheid en b) mystiek. Zo zijn dan ook de Jesaja-citaten geschakeld: ‘Aankweek van gerechtigheid is stilte’ (a) wordt gevolgd door ‘In stilte en hoop zal jullie sterkte zijn’ (b). In de stilte-instelling ligt de volgorde andersom: eerst (b) de mystieke nachtilte, daarna (a) het gerechte dag-zwijgen. Niet alleen qua volgorde, ook qua gewicht lijkt de nachtilte (met zijn weinige woorden!) het referentiepunt, want nadat de nachtilte is ingesteld, gaat de Regel met het dag-zwijgen aldus verder: ‘De andere tijd echter

³⁷ In de traditie wordt het spanningsveld dagstilte-nachtilte ook vastgehouden in het binomium *zwijgen-stilzijn*, waarbij *zwijgen* het ascetische en *stilzijn* het mystieke aspect van de stilte belichaamt (Miquel en Dupuy, *a.c.*, 829).

... niet zo zeer'. Zo houden beide – de waardesfeer van de Eliaanse stilte en de architectuur van de dag- en nachtstilte – elkaar in evenwicht.

3.2. Een begaanbare weg?

De Karmelstilte wil vormgeven aan de Eliaanse stilte door de 'instelling' van dag- en nachtstilte. Kan de Eliaanse stilte ook in een andere architectuur worden gevat? Bedoelde de Regel wel een bepaalde vorm van stilte aan te reiken? Of wilde ze slechts in het paradigma van dag- en nachtstilte over de noodzaak van de instelling van de stilte als zodanig spreken? Dat laatste, denk ik, is het geval. Dan wordt de vraag van belang, waar aanzetten te vinden zijn voor een nieuwe vormgeving. Een antwoord kan o.a. gevonden worden waar mensen stappen zetten in de richting van een Eliaanse stilte. De wegen die zij banen, kunnen misschien het begin vormen van een begaanbare weg voor weer anderen. Wat volgt, wil dan ook niet meer zijn dan een aanzet tot deze ontdekkingsreis.

De dood-stilte, begin en beginsel van de profetisch-mystieke verstillings, heeft vele gezichten. In onze dagen even 'stilbeukend' als in Elia's dagen, of nog erger. Ik denk dan aan de dood-stilte van de Holocaust.

Nooit zal ik die nacht vergeten, de eerste kampnacht, die van mijn leven één lange, zevenmaal vergrendelde nacht heeft gemaakt.

Nooit zal ik die rook vergeten.

Nooit zal ik de gezichtjes van de kinderen vergeten wier lijfjes zich konkelden onder een zwijgende hemel. Nooit zal ik de vlammen vergeten, die voor eeuwig mijn Geloof verteerden.

Nooit zal ik die nachtelijke stilte vergeten, die mij voor eeuwig van het verlangen om te leven heeft beroofd.

Nooit zal ik die ogenblikken vergeten, die mijn God en mijn ziel vermoordden, en mijn dromen, die het aanzien van de woestijn kregen.

Nooit zal ik dat vergeten, zelfs niet wanneer ik gedoemd zou zijn even lang te leven als God zelf.

Nooit.³⁸

Alle dood-stilten zijn herinneringen aan deze ten hemel schreiende dood-stilte van zes miljoen joden, vergast in de nazikampen.

Bij deze doodstilte voegt zich voor velen de dood-stilte van de nietszeggende leegte, de zinloosheid, die mij plotseling 'op een landweg' overvalt:

hoe de hemel eensklaps voorgoed van god ontdaan is

hoe de naam stilte zelfs te luid is

hoe er niets gebeurt niets gebeurt

hoe er volstrekt niets gebeurt –³⁹

De tastbare afwezigheid van god. Een heelal zonder zin. 'De eeuwige stilte van deze oneindige ruimten doet mij beven'.⁴⁰ Het is deze dood-stilte van een godloze wereld die

³⁸ E. Wiesel, *De Nacht*, Hilversum 1986, 38-39.

³⁹ G. Kouwenaar, 'Gebeurtenis', in: *Zonder Namen*, Amsterdam 1962.

⁴⁰ B. Pascal, *Pensées*, ed. L. Brunschvicg, nr. 206.

ervaren is door zo uiteenlopende mensen als de karmelites Theresia van Lisieux, de filosoof Friedrich Nietzsche en rabbi Nachman van Bratslaw, en enkele generaties na hen door zovelen die lijden aan de nietszeggendheid van onze cultuur.

De ene afgrond roept de andere op. Voor velen voegt zich daarbij de dood-stilte van de nabije dood, de dood van wie mij zo lief is. ‘Toen jij viel’, zegt Bert Schierbeek,

‘viel er geen woord meer
lag je stil
onder de zon
geen woord meer
dood stil’.⁴¹

Ook de dood-stilte daarna, in de rouwkamer doet pijn: ‘Daar is de stilte het zeerst ... daar is de leegte het teerst.’⁴² En ten slotte de begrafenis, de stille begrafenis van mevrouw T.

Door de smalle, gewonden, stijgende laan
waadden wij langzaam achter haar aan.
Van het zwijgen deden de kelen pijn
van het trachten zo stil als zij te zijn.⁴³

Het begin van de Eliaanse stilte is: de informatiestroom over oorlog, onrecht, leed, geweld niet afsluiten, maar open houden. Dat is een noodzakelijke eerste stap. Ze staat tegenover een spiritualiteit van ‘wij willen het niet weten’, een spiritualiteit die achteraf moet zeggen: ‘Wir haben es nie gewusst’. De Eliaanse stilte staat open voor de dood-stilte. Deze dood-stiltes komen niet enkel binnen via de massa-communicatie, maar ook via ons werk en via onze persoonlijke levensgeschiedenis.

De manier waarop we de dood-stilte verwerken is beslissend voor de vraag of het een weg van de stilte wordt. Het is mogelijk dat ik de dood-stilte die mij bereikt onmiddellijk omzet in actie. Daarmee wordt ze als het ware ‘opgelost’. Dat is niet de weg van de stilte. Die opent zich op het moment, dat de dood-stilte mijn dood-stilte kan bereiken, mijn doodslaag mag raken en wekken. Dit gebeurt, wanneer ik verstil bij dood-stilte. De dood-stilte met zijn vele gezichten maakt mij stil, slaat mij met stomheid, zoals het Uur U bezit neemt van de doodstille straat: de dood die met ‘zijn gestrekte pas naarmate hij verder liep, steeds dieper stilte schiep’.

De stilte die dan ontstaat
is een stilte, niet slechts naar de vorm
een stilte voor de storm,
maar een stilte van het soort
waar dingen in worden gehoord
die nog nimmer het oor vernam ...
De stilte die niets verbrak,
ging trillen en werd muziek.
Het is een groot woord: paniek,
maar het tekent de stille schrik

⁴¹ B. Schierbeek, ‘Er’, in: *De deur*, Amsterdam 1972.

⁴² P. Kemp, ‘Stilte’, in: *Verzameld Werk*, Amsterdam 1976, II, 671.

⁴³ M. Vasalis, *Parken en Woestijnen. Gedichten*, Amsterdam 1982, 14.

die op dit ogenblik
de ledige straat beving.⁴⁴

Paniek en schrik zijn de eerste reacties op de dood-stilte. Maar wanneer deze verstilling wordt uitgehouden, kan er diep in ons iets gaan vloeien, als smeltwater onder een ijskap. De dood-stilte brengt mijn eigen doodslaag in beweging. Dat kan bijvoorbeeld gebeuren, wanneer de geliefde mij – in de tederheid! – raakt met zijn sterfelijkheid en zijn nooit in te lijven eenzaamheid.

‘De tederheid strandt op de eenzaamheid van de mensen en hun uiteindelijke dood ... Daarom gaat de liefste streling over in een zo zachte aanraking, dat de geliefde haar bijna niet meer voelt. De hand legt zich stil neer naast de ander en zwijgt. Het samenzijn is geworden tot een luisteren naar de geluiden van de wereld in een ernstige stilte, die gevuld is met het denken aan elkaars eenzaamheid’.⁴⁵

Deze ontdekking kan pijnlijk zijn. Vooral als we inge oefend hebben ons te harnassen tegen deze stille ontmanteling. Dan doet het zeer, wanneer de stille vertedering ons vloeibaar maakt. Alles leek verstart en geronnen, strak en bevroren. Maar plotseling treedt middenin ‘dit strak-gespannen niet’ de dooi in, het water vloeit, het wezen beweegt.

De avond kwam; de avondspin
had ons onmerkbaar ingesponnen.
Alles stond stil en de geronnen
minuten stroomden niet meer in.
We lagen naar het plafond te kijken,
dat was ook leeg; ik werd zo bang,
ik had één strakke koude wang,
we lagen roerloos als twee lijken ...
Toen, in dit strak-gespannen niet,
opeens van zeer dichtbij de regen,
stil slikkend langs het raamkozijn.
Ontdooien van het vast verdriet
en o de pijn om te bewegen
om niet meer dood te mogen zijn.⁴⁶

Deze vloeibaarheid kan ons brengen bij de dood-stilte die wij zijn, bij onze nietigheid, dit kortstondige leven, uitgespannen tussen twee stilten.

Niet te verzoenen is het leven.
Ten einde is dit wellicht nog ‘t meest:
Te kunnen zeggen: het is even
tussen twee stilten luid geweest.⁴⁷

In deze nietigheid smeult het stille uitzien, tot ik zelf stilte geworden ben. Dit stilte-woorden, dit wachten dat zij zich uitstrekt in een woordeloos bidden, doet pijn en vergt tijd. Titus

⁴⁴ M. Nijhoff, *Verzamelde Gedichten*, Den Haag 1964, 228-229.

⁴⁵ T. Lemaire, *De tederheid*, Utrecht 1968, 61-62.

⁴⁶ M. Vasalis, ‘De weg terug’, in: *Parken en Woestijnen. Gedichten*, Amsterdam 1982, 19.

⁴⁷ J.C. Bloem, ‘Zondag’, in: *Verzamelde Gedichten*, Amsterdam 1979, 138.

Brandsma, jarenlang getraind in de rituele stilte van het klooster, schreef over dit ‘leren wachten’ in een gedicht, geschreven in de gevangenis van Amersfoort in 1942:

Het leed kwam telkens op mij aan.
Onmogelijk om het af te weren
Met geen tranen te bezweren
‘k Had het anders lang gedaan.

Toen ging het boven op me staan
Tot ik stil lag zonder wenen.
Duldend, wachtend moest ik leren.
En toen eerst is het heengegaan.

Dat is nu al een poos geleên.
Ik zie het nu van verre nog.
En ik begrijp niet, waarom toch
Ik toen zo leed met veel geweên.⁴⁸

Dit stille wachten is niet zozeer een verlangend uitzien, als wel een wachten dat innerlijk ontdaan is van zijn dwangmatigheid, ons opgedrongen door onze levensdrift. Er gaat veel tijd over heen vóór we komen bij die doodslaag in ons vitale hunkeren, vóór we stilte zijn, in onze levensdrift zelf stil geworden zijn. Onze angst drijft ons weg uit deze verstillings tot op de bodem. Ze jaagt ons op de vlucht.

Als het stil om je heen wordt
en je geschrokken blijft staan:
ziet dat je werk een vlucht voor de angst geworden is
en een ontwijking van verantwoording,
je altruïsme een gebrekkig gemaskeerd masochisme ...
– verdoof je dan niet
door weer de jachtigheid op te zoeken.
Maar houd het beeld vast
tot je de bodem ervan bereikt hebt.⁴⁹

Verstild tot op de bodem, mij bewust geworden van de blinde werking van de angst, beseffend hoe mijn gedrevenheid mijn verlangen verstoort en om de tuin leidt, ontstaat er de stille ruimte waarin het handelen belangeloos, dat wil zeggen innerlijk stil geworden is, omdat het bevrijd is van de doodsangst.

Stilte is de ruimte
rond iedere handeling
en rond ieder samenleven als mensen.
Vriendschap vraagt geen woorden –
het is een eenzaamheid,
bevrijd van de angst der eenzaamheid.⁵⁰

⁴⁸ Titus Brandsma, in: *Mystiek leven. Een bloemlezing*. Samengesteld en ingeleid door B. Borchert. Nijmegen 1985, 216.

⁴⁹ Dag Hammarskjöld, *Merkstenen*. Spiritualiteit, 19. Nijmegen 1983, 27.

⁵⁰ *Ibid.*, 22.

Stilte is de vorm geworden van het handelen. Kijken, spreken, tasten, luisteren, verzorgen, leren – alle handelingen zijn innerlijk verruimd in stilte.

Begrijpen – door stilte
Handelen – uit stilte
Winnen – in stilte.⁵¹

Mijn gedrag is innerlijk ruim geworden. Het is ondergedompeld in de stilte, bevrijd van de doodsdrift. ‘Ik word van wonderlijke rust’, zegt Pierre Kemp.⁵² Bevrijd van de doodsdrift, is het vruchtbaar geworden, vruchtbare grond.

De innerlijke stilte bewaren -
midden in het lawaai.
Open, stille, vochtige teelaarde blijven,
in de vruchtbare duisternis
waarin de regen valt en het graan rijpt –
hoe velen er ook zijn
die in het droge daglicht over de velden trekken,
alles vertrappend in wervelend stof.⁵³

Nu pas kan er iets gaan groeien ‘van de andere kant’. De ander als ander kan ik gaan zien, of liever: de ander kan mij gaan zien. De ander in zijn nooit in te palmen stilte raakt mij – nu pas echt voor het eerst! Zijn stille zijn, daar tegenover mij, niet van mij, ‘buiten mij geboren’. Deze stilte-aanraking bevrijdt mij pas echt van mijn egocentriciteit. Nu pas echt ben ik ‘geboren’, namelijk als iemand die vanuit de ander leeft – dankzij die ander! Met de woorden van Martin Buber: ‘Slechts het zwijgen tot het *jij*, het zwijgen van alle tongen, het zwijgende uitzien in het ongevormde, in het ongescheiden woord nog vóór de tong het uitspreekt, laat het *jij* vrij, staat ermee in de ingehoudenheid waar de Geest zich niet manifesteert, maar is’.⁵⁴

Soms, als gij zwijgt en uit het venster schouwt,
grijpt mij uw schoonheid als een wanhoop aan,
een wanhoop door geen troost te blussen,
niet door te spreken, niet door te kussen,
even groot als mijn bestaan, en even oud.

Dat ik u zien moet en u niet kan zijn,
van u gescheiden door mijn eigen ogen,
dat gij daar zit, zo buiten mij geboren,
het doet als een geboorte pijn.

Wanneer gij zwijgt en uit het venster ziet
komt soms de wind en hij beweegt uw haren,
die aan de boorden van uw voorhoofd staan
als aan een stilstaand water oeverriet.
Soms komt een wolk de hemel langs gevaren,
ik zie de schaduwen over uw ogen gaan.

⁵¹ *Ibid.*, 96.

⁵² P. Kemp, ‘Perpendosi’, in: *Verzameld Werk*, Amsterdam 1976, I, 150.

⁵³ *Ibid.*, 94.

⁵⁴ M. Buber, ‘Ich und Du’, in: K. Waaijman, *De mystiek van ik en jij*, Kampen 1991, 166.

Dan is het mij alsof gij eeuwig zijt,
of ik maar even bij u leven mag,
alsof mijn tijdelijkheid mij van u scheidt,
dan wendt uw hoofd zich om, ik zie uw lach.⁵⁵

Zo brengt de ander in zijn onachterhaalbare eigenheid mij buiten mij zelf. Hij maakt mij tot gast die 'maar even bij u leven mag'. Dit stille aanwezig zijn moet Judith Herzberg gevoeld hebben, toen haar vader bij haar op ziekenbezoek kwam.

Mijn vader had een lang uur zitten zwijgen bij mijn bed.
Toen hij zijn hoed had opgezet zei ik, nou, dit gesprek
is makkelijk te resumeren.
Nee, zei hij, nee toch niet,
je moet het maar eens proberen.⁵⁶

Het is moeilijk stil bij de ander te zijn, vanuit de ander stil te zijn. Maar tegelijk is het ook prachtig. Want nu pas ga ik werkelijk hóren.

Claudien, jij speelt piano, en ik zit
In de warande, en luister naar het zingen
Uit het innige hart der stille dingen,
En luister naar de stem der nacht die bidt -

Nu is mijn hart heel stil geworden: dit
Is het stil einde van het groote dingen.
De regens die tusschen ons beiden hingen,
Claudien, zijn over en de nacht is wit.

Zachtheid, zachtheid is het woord van muziek:
Het is of je op een groenen heuvel toeft,
Een fabel leest, of ziet een mozaïek -
En 't hart, ontvangend wat het hart behoeft,
Niet meer van pijn verbijsterd, niet meer ziek,
Vergeet – een glimlach lang – wat het bedroeft.⁵⁷

Misschien is God wel de Stilte waarin Hij volkomen onbaatzuchtig reeds bij ons, ja vanuit ons stil bij ons is. Dan zou het goed zijn hem die Stilte te gunnen, waarmee hij bij ons is. Die gunnende blik die ons niets dan 'Wees er!' is. Misschien heeft hij zich wel geheel weggeschonken, en is hem dus ook niets meer aan te rekenen, omdat hem niets meer rest. Misschien is hij wel de gunnende Stilte, die geheel bij ons is, van ons uit stil bij ons is. Zoals een heilige ruimte ons soms van binnen uit voelen laat, dat we er mogen zijn zoals we er zijn.

'Er bestaan plekken die een mens niets anders geven dan het gevoel dat hij nu helemaal bestaat. Op de drempel van deze kerk, verrast door niets anders dan stilte en leegte, heb ik alle bijkomstigheden vergeten. De dag met zijn eventualiteiten bestaat niet meer. Alle woorden en gedachten vloeien samen naar een diep centrum waar ik

⁵⁵ M. Vasalis, 'Soms', in: *Vergezichten en Gezichten*, Amsterdam 1954, 9.

⁵⁶ Judith Herzberg, 'Ziekenbezoek', in: *Beemdgras*, Amsterdam 1968, 25.

⁵⁷ M. Nijhoff, 'Fuguetten', in: *Verzamelde Gedichten*, Den Haag 1964, 119.

alleen nog maar ben. Ik word welkom geheten, opgenomen in een zwijgen buiten de wereld, buiten de tijd. De muren van Fontenay begrenzen voor een ogenblik datgene waar ik altijd naar op zoek ben, weet ik nu, dat wat ik nog nooit gemaakt heb maar wel soms bij verrassing ontvangen. Ergens, boven mij of diep in mij, bestaat het. Soms ontmoet ik het, waar ik het niet verwacht'.⁵⁸

De stilte kan gaandeweg een ruimte worden waarin de Onuitsprekelijk in volkomen eigenheid kan zijn en wij, ontdaan van angst, vrij ademen. Om niet zijn wij te gast in het Leven, dat zich reeds bij voorbaat aan ons schonk. Hier wordt ervaren wat Willem Barnard aldus verwoordt: 'De stilte – dat is een tweestemmig lied waarin God en mens elkaar raken'.⁵⁹ Dit is de mystieke stilte waarin God en mens, in elkaar verloren zijn. Hier komen zij tot spreken.

stilte vol klanken,
duisternis, van stralen doorschenen,
licht
dat zijn gelijke zoekt
in melodie,
stilte
die naar verlossing streeft
in woorden ...⁶⁰

Martin Buber zegt van deze stille muziek: 'Er zijn ogenblikken van de in stilte gehulde grond, waarin wereldordening geschouwd wordt als Tegenwoordigheid. Daar wordt in het voorbijgaan de toon vernomen waarvan het onverklaarbare notenbeeld de geordende wereld is. Deze ogenblikken zijn onsterfelijk, deze zijn de vergankelijkste: geen inhoud kan uit hen bewaard worden, maar hun kracht gaat in de schepping en in de kennis van de mens binnen, stralen van hun kracht dringen in de geordende wereld binnen en smelten deze keer op keer open'.⁶¹

De weg naar deze stilte voert langs de afgrond van het loslaten: het loslaten van de eigengereidheid, van het eigen perspectief. Je kunt het ook zo zeggen: nodig is dat ik mij door de ander laat vertederen en buiten mijzelf word getrokken, naar de ander toe, om van hem uit ex-centriek te zijn. Op datzelfde moment is er in mij de ruimte waar de ander kan zijn, ongedwongen. Dat deze stilte-weg een geestelijke bergbeklimming is, laat de prachtige stilte-droom van Antoine de Saint-Exupéry zien.

'Een steile en glibberige weg hangt boven de zee. De storm was losgebarsten en de nacht lekte als een volle waterzak. Koppig, klom ik op naar God om hem de redenen te vragen van de dingen.

Maar op de top van de berg ontdekte ik slechts een zwaar blok graniet – dat was Gód. 'Dáár heb jij hem, zei ik tot mijzelf, onbeweeglijk en onvergankelijk', want ik hoopte nog mij niet terug te trekken in de eenzaamheid.

'Heer', zeg ik tot hem, 'geef mij onderricht. Zie, mijn vrienden, mijn makkers en mijn onderdanen stellen voor mij niet méér voor dan sprekende ledepoppen. Ik houd ze in de hand en beweeg hen naar goeddunken. Ik word niet gekweld door het feit dat zij mij gehoorzamen, want het is een goede zaak dat mijn wijsheid in hen haar weerslag

⁵⁸ T. van der Stap, 'Vijf notities over het geluk', in: *Speling* 23 (1971) nr. 4, 9.

⁵⁹ Geciteerd in: K. Miskotte, *Bijbels ABC*, Baarn 1960, 105.

⁶⁰ Hammar skjöld, *o.c.*, 45.

⁶¹ Buber, 'Ich und Du', in: Waaijman, *o.c.*, 159-160.

heeft. Maar door het feit dat zij deze weerspiegeling geworden zijn die mij eenzamer maakt dan een melaatse. Als ik lach, lachen zij. Als ik zwijg, worden zij somber. En het woord van mijn kennis, vervult hen zoals de wind de bomen. En ik alléén vul hen. Er bestaat voor mij geen uitwisseling meer, want in dit mateloze gehoor beluister ik niet méér dan mijn eigen stem die zij mij terugkaatsen als de ijzige echo's van een tempel. Waarom schrik ik van de liefde en wat heb ik te verwachten van deze liefde die slechts vermenigvuldiging is van mijzelf?

Maar het blok graniet, druipend van een glinsterende regen, bleef ondoorgrondelijk voor mij.

'Heer', zeg ik tot hem – want er bevond zich op een tak vlakbij een zwarte raaf – 'ik begrijp best dat het bij Jouw majesteit past te zwijgen. Ik heb echter een teken nodig. Wanneer ik mijn gebed beëindig, beveel deze raaf dan weg te vliegen. Dat zal dan zijn als de knipoog van een ànder dan ikzelf en ik zal niet meer alléén zijn op de wereld. Ik zal met Jou verbónden zijn door een vertrouwen, zelfs al is het duister. Ik vraag niets anders dan een teken te ontvangen dat er misschien iets te begrijpen valt'.

Ik observeerde de raaf. Hij bleef echter onbeweeglijk. Ik boog mij toen naar de muur.

'Heer', zeg ik hem, 'Jij hebt zeker gelijk. Het past niet bij Jouw majesteit Je te onderwerpen aan mijn bevelen. Wanneer de raaf weggevlogen zou zijn, had dat mij met meer droefheid vervuld. Want zo'n teken zou ik slechts ontvangen hebben van een gelijke, dus eens te meer van mijzelf, wéér een weerspiegeling van mijn verlangen. En opnieuw zou ik slechts mijn eenzaamheid ontmoet hebben'.⁶²

⁶² Antoine de Saint-Exupéry, *Citadel*, Paris 1968.